

פרק א

תורה שבעל פה

11. סוגיות נבחרות ועקרונות פסיקה

חלק א: מצוות חינוך בדרך של דוגמה אישית - בין חובת ההורים למחויבות המורים

חלק ב: חינוך תלמידים לקיום מצוות באופן נכון ומדויק

חלק ג: מנהגים שונים בעדות ישראל השונות

חלק ד: שמיטה - הנוסיף למכור אדמות ישראל לגוי בשביעית?

כתיבה: הרב יהודה זולדן, מפמ"ר להוראת תלמוד ותורה שבעל פה

סוגיות נבחרות ועקרונות פסיקה

חלק א:

מצוות חינוך בדרך של דוגמה אישית בין חובת ההורים למחויבות המורים

הרב חיים דוד הלוי עסק רבות בענייני חינוך והוראה,¹ במקור מצוות חינוך, בשאלת החיוב ובדרך החינוך הראויה.

"כאשר רואה אביו"

בגמרא נאמר שכל אדם משראל חייב ללמד את בנו תורה.² חיוב זה נלמד מהפסוק במצוות קריאת שמע: "ולמדתם אתם את בניכם".³

במקום אחר בגמרא פירטו חכמים גם את החובה להרגיל לקיים מצוות, ואף הגדירו את התנאים הנדרשים למימוש חובות אלו:

תנו רבנן: קטן היודע לנענע - חייב בלולב. להתעטף - חייב בציצית. לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר - אביו לומדו תורה וקריאת שמע.⁴

אך מה המקור המקראי לחובת האב לחנך את בנו? למשל, כשהבן בשל לשמור על התפילין והאב קונה לו תפילין, מניין המחויבות להראות לבן את הערך והחשיבות של המצווה ולעורר אצלו את הרצון, לקיים אותה או מצוות אחרות? מנין שעל האב לחנך למידות טובות, להתנהגות ראויה ומוסרית?

1 את התשובות בנושאים הללו ריכז הרב משה עמיאל, מורה לרבים - הלכות ותשובות בענייני חינוך והוראה מאת הרח"ד הלוי, בנימינה התשס"ט.

2 קידושין כט ע"ב

3 דברים יא, יט

4 סוכה מב ע"א

משיב על כך הרב חיים דוד הלוי:

הגדרת המושג של חינוך הקטן הוא: "שיהא רגיל מקטנותו לקיים המצוות כאשר רואה אביו" (הרב יואל סירקס, בית חדש [ב"ח], על הטור אורח חיים סימן יז). והגדרה זאת מתבארת בהלכה בדין ראייה את פני ה' בשלושה רגלים, שקטן שהגיע לחינוך חייב אביו להעלותו לירושלים (חגיגה ד ע"א) [...] אלא שסוף הדברים דלעיל: "כאשר רואה אביו", מלמדים אותנו דבר גדול מאד, שהחינוך האמיתי של הבן אינו בדבור בלבד, או בזה שירכוש אביו למענו לולב, טלית ותפילין, אלא בכך שיקיים האב מצוות ה' בנוכחות בניו, וממנו יראו בקטנותם וילמדו לעשות כשיגדלו.

על בסיס הערה שכתב הרב יואל סירקס, בפירוש בית חדש על הלכות ציצית, הרחיב הרב חיים דוד הלוי והוסיף שהדוגמה האישית של האב בקיום מצוות - ההתמדה, ההקפדה, השמחה, המסירות, הרצון והמוטיבציה והאכפתיות לקיים מצוות וללכת בדרך התורה, היא פעולה משמעותית בחינוך.

על הערך בדוגמה אישית של הורים בחינוך ילדיהם ניתן ללמד מתשובה שכתב הרב הלוי למי שהפריעה לו העובדה שיש מתפללים המביאים ילדים קטנים לבית הכנסת, והדבר גורם לרעש:

יש להביא ילדים לבית הכנסת כדי לחנכם לעבודת ה' בתפלה. אלא שמטרה זאת תושג רק כאשר הגדולים ישבו בדרך ארץ וכבוד בבית הכנסת ובכך יחנכו את בניהם, אבל כאשר הגדולים עצמם מזלזלים בקדושת בית-הכנסת, איזה חינוך יכולים כבר להתחנך אותם ילדים הרואים הוריהם מתנהגים כך.⁵

מצוות "הקהל" קוימה פעם בשבע שנים במוצאי שנת השמיטה. סביר להניח שילד קטן, טף, לא יבין דבר ממה שיקרא המלך במעמד ה"הקהל", אך הרושם של המעמד, העובדה שכל עם ישראל, רבים מאוד, מתכנסים ומתקהלים לשמוע את התורה ולהתחדש בקבלתה, תעשה רושם גם בנפש הילד. החובה להביא למעמד אף את הטף היא המקור לחובת החינוך של האב את בנו במשך כל השנה. הוא הנושא בעול. אמנם כיום ההורים שולחים את ילדיהם לבתי ספר, והם לומדים אצל מורים ומחנכים שהוכשרו לשם כך, אך החובה נשארת ביד ההורים.

שאלה למחשבה:

האם זכור לכם כילדים אירוע שבו השתתפתם בבית, בבית הכנסת, בגן הילדים או בבית הספר, וזכרונו חדר לליבכם, עודד אתכם ליראה והותיר בכם רושם בל יימחה?

הרב מפנה למקורות נוספים שבהם הדרכה להביא ילדים לבית הכנסת כדי להרגילם להתפלל ולומר "אמן" וכדי לספוג מקדושת בית הכנסת, ובלבד שהם אינם מפריעים, אך מדגיש:

תנאי מוקדם הוא שהמבוגרים הם הראשונים שיכבדו את המקום הקדוש בישיבה מסודרת ובשקט מוחלט, ואז יוכלו לחנך את בניהם לעבודת ה' כראוי.

שאלה למחשבה:

מה אפשר לעשות במסגרת חינוך התלמידים בבית הספר כדי להראות דוגמה אישית של התמדה, הקפדה, שמחה, מסירות, רצון ומוטיבציה ואכפתיות לקיום מצוות?

"ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו ליראה את ה' "

האב, כאמור, חייב להראות דוגמה אישית, אך עדיין אין בדברים מענה לשאלה מה המקור למצוות החינוך.

הרב חיים דוד הלוי בספרו "מקור חיים השלם" כתב:

ונראה לי, שאף כי מצות חינוך הבנים היא בעיקרה מדרבנן, אבל יסודה נמצא בתורה במצות הקהל: "ויצו משה אותם לאמור [...] במוצאי שנת השמיטה בחג הסוכות. תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באוזניהם. הקהל את העם האנשים הנשים והטף [...] למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה'. ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו ליראה את ה'" (דברים לא, י-ג). הנה מבואר שהבנים ילמדו תורת ה' באותו מעמד וילמדו ליראה את ה', אך הטף שכולל תינוקות ממש לשם מה יש להביאם? [...] נראה לענ"ד שעצם הבאתם בלבד היא מצות החינוך, כיון שכאשר יגדלו יהיו חייבים לבא, גם עתה יש מצווה לחנכם לכך. [...] ואף שעתה כל אדם מוסר בניו ללמוד תורה ביד מורים ממונים על כך, אף על פי כן החובה והמצווה העיקרית מוטלת עליו ללמדם תורה ויסודות האמונה, כי כל דבר הנמסר מפי האב, נכנס ללב הבן באימון מלא ובביטחון פשוט, כי יודע ומרגיש הבן כמה אביו אוהבו ולא ינחילהו שקר.⁶

מורים כשלוחם של ההורים

השלכה מעשית של חובת ההורים לחנך מובעת בהתייחסותו ההלכתית של הרב חיים דוד הלוי לשביתת מורים. פוסקים רבים עסקו בשאלה האם מותר ונכון להשבית לימודים, ובעיקר לימודי קודש, בשל דרישות שכר. יש שטענו שהדבר אסור, מאחר ששביתה גורמת לכך שהתלמידים מתבטלים מלימוד תורה.⁷ יש כתבו שרק אם מוצו כל הדרכים האחרות, וכנראה אכן שכר המורים פחות ומקופח, אז יש מקום להשבית.⁸ אך הרב חיים דוד הלוי (שו"ת עשה לך רב, חלק ה, סימן כג) כתב באופן נחרץ דברים אחרים:

חיוב לימוד תורה מוטל על ההורים. ואילו המורים תמורת שכר המשולם להם, אם על ידי ההורים, או גוף ציבורי אחר הבא במקומם, מקבלים עליהם את התפקיד ללמד את ילדי ישראל תורה, כשלוחם של ההורים. מעתה, כל זמן ששכרם של המורים משולם לשביעות רצונם, שליחותם קיימת וחובתם בעינה. אך למן הרגע שבו הגיעו למסקנה שאין שכרם מספיק, הרי שפקעה מאותה שעה שליחותם שהייתה מבוססת על תשלום שכרם. ולכן כל חומרת ביטול תורה חלה מאותה שעה על ההורים, וחובתם היא להתפנות מעיסוקיהם וללמד את בניהם תורה.

אך מכאן מתברר בפשיטות, שההיתר למורים הוא לשבות אף מלימודי קודש, אך לא להשבית. ובשעה שההורים עצמם או כל אדם אחר יבואו ללמד את ילדי ישראל תורה, אסור למורים למנעם מכך, דבר שמותר להם כמובן לגבי לימודי חול וכדין כל שביתה אחרת.⁹

7 כך למשל פסק הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת, חלק ד' סימן מח.

8 ראה למשל: הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה חלק ח"מ ב, סימן נט; הרב שלמה זלמן אויערבך, "שביתת מורים", תחומין ה (תשד"מ), עמ' 292 כתב: "אם יראה [רב העיר, או ב"ד] שבאמת מקופחים הם בשכרם יש לנהוג גם בזה מנהג דרך ארץ, ואין לחוש כלל לעון ביטול תורה של תשב"ר. האחריות [על כך שמתקיימת שביתה] מוטלת בעיקרה על הבעלי בתים ופרנסי העיר שאינם רוצים לפרנס כראוי את המלמדים, ופעמים שביטולה של תורה זהו יסודה".

9 אמנם גם הרב הרב עובדיה יוסף (לעיל הע' 7) חידד את העובדה שחובת החינוך מוטלת על ההורים, ובכל זאת סבר שאסור להשבית: "אין מקום להתיר למורים לשבות מללמד תורה לילדי ישראל שהם תינוקות של בית רבן. ולא תהיה כזאת בישראל. ודע שאף על פי שעיקר מצוות תלמוד תורה מוטלת על אבות התלמידים, מכל מקום המורים שיודעים ללמד תורה לתינוקות של בית רבן, ונעשו מומחים במקצוע לימוד התורה, גם עליהם מוטלת החובה ללמד את ילדי ישראל תורה".

המורה הוא שליח של ההורים. אם השליח אינו מסכים לתנאי השליחות, הרי שהשליחות בטלה, והחובה ללמד ולחנך חלה באופן בלעדי על ההורים. זאת למרות שבדרך כלל במצבי שביתה ההורים אינם צד בעניין, ובדרך כלל גם המורים השובתים אינם מעורבים באופן ישיר בקבלת ההחלטות האם לשבות או לא, למשך כמה זמן ובאיזה אופן. במקרים מסוימים ייתכן שישנם מורים הסבורים שהדרישות אינן צודקות, ושאינן הצדקה להשבית, אולם הממשא ומתן בעניינים הללו מנוהל בידי ארגוני המורים והממשלה.

בכל זאת, ההורים מחויבים ללמד את ילדיהם במקום המורים. ההורים צריכים להקים מסגרות חינוכיות ואסור למורים למנוע מההורים ללמד את ילדיהם. אמנם לא ברור אם הורים יוכלו לקיים את מערך הלימודים בתוך כותלי בית הספר, מאחר שהמבנה שייך לרשות המקומית או למשרד החינוך. מכל מקום, אם ההורים יכנסו את הילדים בבית פרטי או במקום ציבורי אחר (בית כנסת, ספרייה, מועדון וכד') ויקיימו שם מערכת לימודים, למורים אסור למנוע זאת.¹⁰

נקודה למחשבה

הציעו כמה היבטים מעשיים נוספים הנובעים מן העיקרון ההלכתי שלפיו מורה הוא שלוחם של ההורים, המחויבים במצוות חינוך ילדיהם.

10 ממקור אחר ניתן גם כן ללמד שחובת חינוך היא של ההורים ולא של המסגרת הציבורית. הרמב"ם (בהל' מאכלות אסורות פרק יז, הלכות כז-כח) כתב: "קטן שאכל אחד ממאכלות אסורות, או שעשה מלאכה בשבת אין בית דין מצווין להפרישו, לפי שאינו בן דעת. במה דברים אמורים? בשעשה מעצמו, אבל להאכילו בידים אסור ואפילו דברים שאיסורם מדברי סופרים. וכן אסור להרגילו בחילול שבת ומועד ואפילו בדברים שהם משום שבות. אף על פי שאין בית דין מצווין להפריש את הקטן, מצוה על אביו לגעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה שנאמר חנוך לנער על פי דרכו (כך פסק גם בשו"ע או"ח סימן שמג). על כך כתב הרמ"ד הלוי (שו"ת מים חיים חלק א' סימן נ): "קטן אוכל נבילות אין בית דין מצווין להפרישו (יבמות ק"ג ע"ב). ואפילו כאשר מגיע לגיל חינוך אין בית דין מצווין להפרישו, שכן אין חיוב חינוך חל אלא על אביו בלבד. ואף שהרמ"א (בסימן שמג) הביא בזה מחלוקת, כבר האריך בזה מרן החיד"א (בברכי יוסף שם, אות ז) והעלה דאב דווקא חייב לחנך בנו עיי"ש באורח".

חלק ב:

חינוך תלמידים לקיום מצוות באופן נכון ומדויק

בבתי הספר אנו שואפים לחנך לקיום מצוות מלא ומדויק המבוסס על ידע והבנה.

בדברים שלהלן מובאות שלוש תשובות של הרב חיים דוד הלוי העוסקות בקיום מצוות באופן לא מדויק או שלא בזמן הנכון. בכולן ניכר כי הרב שוקל את השאלות בהתאם להלכה ולנסיבות:

א. ספירת העומר

הרב נשאל על אודות מנהג שהונהג בבית ספר בכיתות א' ו-ב', **לברך על ספירת העומר, כדי לחנך את התלמידים וללמדם הברכה**, תוך הסבר כי אין צריך לברך ועושים זאת רק כדי להכיר וללמוד את הברכה. לאחר כמה שבועות הפסיק השואל לברך אתם, מאחר שכבר למדו את הברכה, והמשיכו לספור בלא ברכה כדין הסופר ביום וכו'. שאלתו היא: "האם נהגתי נכון?"

תשובה: ונראה לענ"ד שאין זה נכון לברך ברכת ספירת העומר עם התלמידים ביום, משום שיתרגלו לחשוב בטעות שיש לברך ברכת ספירת העומר גם ביום, ושום הסבר אינו מועיל להוציא דבר זה מלבם.

[...] כיוון שמרגילים אותו לברך ברכת ספירת העומר ביום אתי למיסרך כשיגדל [יבוא להתרגל אחר מנהג זה כשיגדל], וכל שכן הוא שכאן ממשיכים בברכה כמה שבועות, והדבר מתחזק בתודעתו ויבוא להיכשל כשיגדל.

ובאמת שחובת חינוך זאת מוטלת בעיקרה על האב, שהוא אשר חייב לקחת ילדיו עמו לבית הכנסת לחנכם במצוות תפילה וקריאת שמע, ובימי ספירת העומר, גם במצוות ספירת העומר בברכה, או שיעשה זאת בבית לחנכם. אלא שבבית הספר עושה המורה מה שאפשר על פי הדין, היינו לספור בלי ברכה. [...] ללמדו לברך לבטלה מוסכם לכולי עלמא שאסור. וברכת ספירת העומר ביום היא ממש לספוטו [להכשילו] בידיים לברך

ברכה לבטלה, וכבר ביארנו שלא שייך כאן חינוך כלל כיוון שלא יבוא לידי כך מעולם כשיגדל, וגם חיישין דאתי למיסרך [חוששים שמא יבוא להתרגל לכך] כשיגדל לברך ביום.

ולכן, פשוט וברור לענ"ד שאין לברך ברכת ספירת העומר ביום עם התלמידים, ויספור כמובן בלא ברכה.

ב. קדיש וקדושה בתפילה ללא מניין¹²

כך משיב הרב להצעה לומר קדיש וקדושה ולקרוא בתורה בבית ספר שבו אין מניין של בני מצווה:

תשובה: תפילה בבית ספר ללא מניין אף לצורך חינוך אסורה. ואין לומר דברים שבקדושה ללא מניין. ורצוי שיימצא מניין בבית הספר בשעת התפילה לזכות הקטנים שישמעו דברים שבקדושה.¹³

ג. חזרת הש"ץ במניין שבבית הספר¹⁴

בבית ספר מסוים היו דיבורים רבים בתפילת שחרית בזמן חזרת הש"ץ (שליח ציבור), והם ביקשו לעשות חזרה קצרה של הש"ץ כפי שנהוג כאשר לחוצים בזמן.

תשובה: כך נהוג בתפילת מנחה, אבל בשחרית מעולם לא היה מנהג כזה, ומה שציינת במכתבך שכך היה המנהג במרוקו, ח"ו לומר כן על יהדות מרוקו שהיו בה גדולי תורה והוראה, שהלוא בעצמך אתה כותב "כאשר היו לחוצים בזמן", ועל כגון זה לא ייאמר מנהג. ובאמת גם בארץ ישראל עושים כן כאשר דחוקים בזמן או כאשר יש מניין מצומצם אפילו בתפילת שחרית, וכל שכן במנחה.

12 מורה לרבים, עמ' 225

13 הרב שלמה גורן, "מניין וקריאה בתורה לקטנים", שו"ת תרומת הגורן, חלק א' סימנים ט-י, פסק באופן שונה: "מותר לקטנים בבי"ס יסודי לארגן להם מניין כל שהגיעו לדין חינוך, ומותר להם להתפלל כל התפילה בציבור פרט לחזרת הש"ץ ופרט לקריאה בתורה. מותר להוציא ס"ת אם אין מניין של מבוגרים, זאת בתנאי שמבוגרים לא יברכו". אך אחרים פסקו בדרכו של הרח"ד הלוי. ראה עוד: הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה חלק או"ח ה' סימן כ, אות ה; הרי"ד סולוביצ'יק, נפש הרב, עמ' קיג; הנ"ל, חידושי הגרי"ד - סוכה מב ע"א; הרב אליהו בקשי דורון, שו"ת בנין אב א' עמ' רלו; הרב זלמן נחמיה גולדברג, "האם מתקיימת מצות חינוך קטן כאשר הקטן אינו עושה את המצוה", אור המועדים, שיעור כו.

14 שו"ת עשה לך רב חלק ד' סימן יג

מעלה, כיוון שעבודתכם עבודת הקודש היא, וכדברך "עבודה חינוכית לחנכם לתורה ולתפילה", ברור ביותר שאין זה חינוך טוב להרגיל את התלמידים להתפלל ללא חזרה. ואדרבה, חובתכם לחנך התלמידים להיות קשובים לברכותיו של הש"ץ ולענות "אמן" כדין, ואם לא יתחנכו עתה לקיום ההלכה כלשונה וברוחה, מתי יתחנכו ומי יחנכם?

ולכן, אזור חיל להסביר לתלמידים את ערך קיום ההלכה בשלמותה, ובייחוד על איסור הדיבור בבית הכנסת ובשעת התפילה, ואולי תזמינו רב מוכשר שישוחח אתם על כך ובייחוד על הנ"ל, וה' יהיה בעזרתכם ותזכו לחנך תלמידים רבים בישראל לתורה וליראת ה' טהורה ושכרם ישגא מאוד.¹⁵

שאלות למחשבה ולדין

1. האם שאלות הלכתיות כאלו או שאלות הלכתיות דומות (הדלקת נרות חנוכה, קידוש בקבלת שבת, נטילת ארבעת המינים, קריאת מגילה וכו') התעוררו בכיתתכם או בגן הילדים שלכם? מה היו השאלות ההלכתיות? מה היו התשובות?
2. מה תשיבו לעצמכם, לאור פסיקותיו של הרב הלוי, בשאלות מבית החינוך שלכם?
3. נסו ליישם את עקרונות הפסיקה המוצגים להלן על השאלות שהתעוררו:
 - א. צורך חינוכי אינו מתיר קיום מצווה בדרך בלתי נכונה.
 - ב. אין לחנך לקיום מצווה שלא בזמנה.
 - ג. חובת החינוך לקיום מצוות בזמן מוטלת על האב.
 - ד. חל איסור חמור להכשיל תלמידים בברכת "ברכה לבטלה".

חלק ג:

מנהגים שונים בעדות ישראל השונות

כבר למעלה ממאה שנה שב עם ישראל לארצו ובאים ונקבצים לכאן מגלויות ומעדות שונות. ההיכרות והפתיחות הרבה מקרבת בני זוג מעדות שונות המקימים משפחות משותפות, וכן רבים החברים השותפים יחד באותה קהילה ובאותו בית כנסת.

כיצד ינהגו בני זוג מעדות שונות בביתם המשותף? האם כל אחד ישמר את המסורות ואת מנהגי הבית שלו? האם אצל בני זוג על האישה לקבל את מנהגי האיש או להפך? כיצד יחנכו את הילדים?

כיצד יש לנהוג בבית כנסת שמתפללים בו אנשים מעדות שונות?

כיצד יש לנהוג בכיתה או בגן ילדים שבהם לומדים יחד ילדים ממוצא עדתי שונה?

שאלה

על אודות חבר שהצטרף לקיבוץ¹⁶ - האם חייב לעזוב מנהגיו ולקבל בין לקולא בין לחומרא מנהגי הקבוצה? למשל נוסח התפילה בקבוצה הוא אשכנזי בהברה עברית-מודרנית, מה דין חבר חדש שיש לו מבטא או נוסח אחר? אף שבתור ש"צ ודאי שחייב לנהוג כמנהג המקום, מה דינו כשמתפלל בינו לבין עצמו? וכן ההמתנה המקובלת בין בשר לחלב היא בקבוצתנו שלוש שעות (רוב המייסדים מוצאים מגרמניה). ובכן, מי שהיה נוהג שש שעות המתנה האם מעכשיו מותר (או חייב) לחכות שלוש שעות?

תשובה

לאחר דיון בסוגיית "לא תתגודדו" - לא תעשו אגודות אגודות, כתב הרב חיים דוד הלוי:

הנה גם אם הייתה המתנת שש שעות בין בשר לחלב מנהג טוב בלבד, ראוי היה שכל אלה אשר נהגו כן לפני בואם לקבוצתכם להמשיך בו, כיון שאין

15 על חובת בית הספר לחנך לקיום מצוות בשלמות כתב הרח"ד הלוי (שו"ת עשה לך רב, חלק ו' סימן יב), כשנשאל על אודות האפשרות לברך ברכת המזון אחר ההפסקה: "על התלמידים לברך ברכת המזון מיד אחר סעודתם ולצאת אחר כך להפסקה. ואף שבבית הספר אין חשש שישכחו לברך, הרי שבביתם עלולים הם לשכוח. זאת ועוד, עיקר תפקידו של בית הספר הוא לחנך לקיים המצוות כתיקונן, וגדול כוח החינוך".

16 שו"ת עשה לך רב, חלק א' סימן סו

עיקרון זה, לפיו על כל אחד לשמור על מנהג אבותיו כשהדבר אפשרי ואיננו פוגע באחר, נמצא גם בתשובה שכתב הרח"ד הלוי על אודות נוסח תפילה בבית כנסת של יוצאי תימן, שבו מספר המתפללים קטן:¹⁸

לסיכום ההלכה: הדבר הרצוי ביותר הוא להקים מניין נוסף בעיר בנוסח "בלאדי", ואם אין אפשרות לכך, יש לעשות כן לפחות בחגים ובימים נוראים באחד מאולמות בתי הספר שבעיר. ואם גם זה לא ניתן לעשות ומוכרחים להתפלל יחד, דין הוא שיתפללו נוסח "שאמי" כמנהג הקבועים כל השנה כולה. ואם יש חשש מבוסס שה"אורחים" יימנעו מלבוא לבית הכנסת בימים נוראים, ראוי שיוותרו הקבועים, ויתפללו נוסח "בלאדי" כדי לזכות הרבים.

אלא שהדבר פשוט, שבין אם יתפללו בציבור נוסח "בלאדי" או "שאמי", אותם שמנהג אבותיהם בידיהם יתפללו תפלת לחש כפי שנוהגים כל השנה, שלעניין זה לא נגררים אחרי הרוב.

בעניין בני זוג מעדות שונות שהקימו משפחה משותפת:¹⁹

נראה לענ"ד כפשוט ביותר, שאין שום כוח לבעל לכופ אשתו לשנות מנהגי בית אביה ולנהוג כמנהגו, אם אין הדבר מפריע לו כלל. ואדרבה, נראה לי שטוב יותר שכל אישה בת עדה מסוימת שנישאה לבן עדה אחרת תמשיך בכל מכל כמנהגי בית אביה, כל זמן שאין בזה הפרעה לחיי הנישואין.

[...] כי באמת הוא דבר תמוה, וכי מה אכפת לבעלה אם היא תאכל או לא, והרי היא מבשלת לו כרצונו, וליכול איהו וליחדי, ומדוע יחייב גם אותה לאכול?

[...] בנדון דידן שהאשה מחמירה על עצמה כמנהג בית אביה בשב ואל תעשה ואינה אוכלת, ומה טעם יש להכריחה להיגרר אחריו לחייבה לאכול?

וידוע כת"ר כמה מחמיר ומקפיד הנני בענייני מנהגים, ובכל ימי חיי לא התרתי ביטול מנהג אלא אחד בלבד והוא משום כבוד התורה (ביטול מנהג להעלות לתורה את כל הציבור בשמחת התורה; עשה לך רב, חלק ג' סימן כא), וכל יתר המנהגים שנשאלתי אודותם אף שנראו תמוהים ומוזרים בעיניי החזקתי בידי הנוהגים והזהרתם לבל יזניחום

¹⁸ שו"ת עשה לך רב חלק ד' סימן טו

¹⁹ שו"ת עשה לך רב חלק ו' סימן לו

במנהג זה שום חשש מחלוקת כמובן מאליו; אלא שבמקרה זה יש גם חשש איסור, שהרי שלושת עמודי ההוראה - הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש הבינו כך דין התלמוד, שחובת המתנה מסעודת בשר לגבינה היא כשיעור מסעודת הבוקר עד הערב, היינו שש שעות. ברור לי שכל אלה המצטרפים לקבוצתכם ימשיכו במנהג אבותיהם שבידיהם להמתין שש שעות, ואין כאן שום חשש מחלוקת, ומי ייתן וכל קבוצתכם תחליט לשנות מנהגה ולהמתין שש שעות.

שאלה

בדין נוסח התפלה. הנה על פי אותו עיקרון, ברור שבתפילת לחש שאין שום חשש מחלוקת, מן הראוי שיחזיק כל אדם בנוסח שאבותיו הרגילוהו משום "אל תיטוש תורת אמן" [...] אלא שבדברים הנאמרים בקול רם, כעניית קדיש, קדושה וברכו וכדומה, שיש הבדלים בין מנהגי היחיד ונוסחאותיו למנהג המקום, פשוט שאסור לשנות מאומה ממנהג המקום משום "לא תתגודדו" - לא תעשו אגודות אגודות, וברור שכך חייבים לנהוג החברים החדשים בקבוצתכם.

תשובה דומה ענה הרח"ד הלוי באשר לחשיבות תפילה במסגרת ישיבתית בימים נוראים.¹⁷

העדיפות היא לקיים מניינים לפי העדות השונות, אך אותם תלמידים שיעדיפו להתפלל ברוב עם הדרת מלך עם הרוב הגדול של בני הישיבה, נכנסים הם לבעיה הלכתית קשה לגבי נוסח התפילה. [...] וסיכום הדברים הלכה למעשה הוא כך:

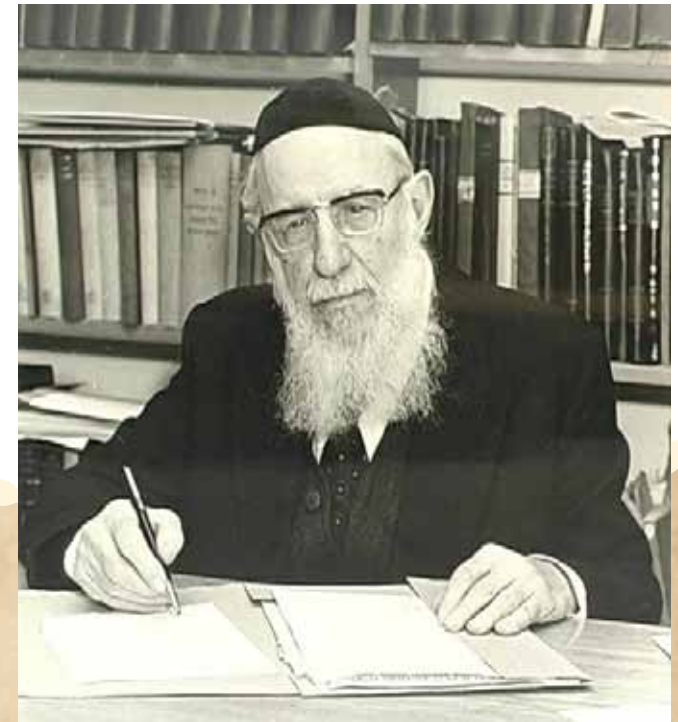
בתפלת לחש אסור לשנות מהנוסח שנהגו אבותיהם, ואין כאן משום לא תתגודדו, משום שאין כאן מחלוקת (ואין הלכה בזה כדעת החולקים). אבל בקדושות שבקול רם וכדומה אסור לשנות ממנהג הרוב מפני המחלוקת, ולדעת הרמב"ם יש בכך איסור תורה משום "לא תתגודדו".

¹⁷ שו"ת עשה לך רב חלק א' סימן סז

כל זמן שאין הם נוגדים הלכה פסוקה. ומטעם זה גם בנדון דידן קשה עליו מאוד ביטול מנהגי בת ישראל שנהגה בבית אביה משום שנישאה לבן עדה אחרת, כל זמן שאין שום הפרעה בניהול תקין של הבית.

נקודות למחשבה ולדין

1. תארו מקרה של קונפליקט או התלבטות שהתרחשו בגן, בכיתה או בבית הספר בשל מנהגים שונים של עדות שונות.
2. כיצד נהגתם?
3. נסחו עיקרון מרכזי המנחה את פסיקתו של הרב חיים דוד הלוי בעניין מנהגי עדות.
4. כיצד תנהגו בהמשך לאור פסיקתו של הרב חיים דוד הלוי?

חלק ד:

שמיטה - הנוסיף למכור אדמות ישראל לגוי בשביעית?

לקראת שנת תשע"ה - שנת שמיטה

מאז סוף ימי הבית הראשון מצוות שמיטה היא מדרבנן, וכך יהיה כל עוד רוב עם ישראל לא ימצא בארצו. אמנם מספר היהודים המתגוררים בארץ ישראל כיום הוא למעלה משישה מיליון, אך עדיין אין זה רוב העם היהודי.

לפני למעלה ממאה שנה החלו עליות לארץ ישראל, וחלק ניכר מתושביה המעטים של הארץ התפרנסו מחקלאות. שמירה מלאה על איסורי המלאכות בשנת שמיטה, הייתה גורם לקושי קיומי לחיות בארץ ישראל, עד כדי התפרקות היישוב היהודי. השלטון היה בידי התורכים שהכבידו עולם, היו מתחים עם התושבים הערבים, היכולת להתפרנס הייתה כרוכה במאמץ גדול, והידע החקלאי היה מועט. לאור זאת, רבנים התירו למכור את הקרקעות החקלאיות לגוי. באדמת גוי מותר לעשות מלאכות האסורות מדרבנן, והדבר אפשר ליישוב היהודי להחזיק מעמד. היתר זה זכה לשם: "היתר המכירה". היתר המכירה דומה לעיקרון שלפיו פועל היתר מכירת חמץ. הגוי משלם סכום מסוים משווי החמץ שנמכר לו, והוא מתחייב להשלים את התשלום עד לאחר הפסח. עד אז החמץ שלו. אם הוא לא ישלים את העסקה עד לאחר הפסח, העסקה בטלה.

הרב חיים דוד הלוי כתב "דיני שביעית למוכרים אדמותיהם לנכרי"²⁰. בסוף הפרק הוא הביא את דברי הראי"ה קוק, שכתב שהיתר המכירה הוא בשל "דחק עצום ורב [...] אשר נוסד בתור הוראת שעה לתיקון הישוב בכל עת אשר יראו אותם חכמי ישראל שהוראה זו מוטלת עליהם שהמצב מכריח עדיין להתנהג על פיו".

אחר כך כתב הרב הלוי שבשנה שישית מסוימת הוא קרא בעיתונות שהיבולים החקלאיים הניבו במפתיע כמויות גדולות בלתי צפויות מראש, ולא ידועה הסיבה מדוע זה כך. הוא הציע את הפרשנות הזאת לתופעה:

לא הכול הסכימו עם היתר זה. התנגדו לו גם רבנים שתמכו מאוד במפעל הציוני. הרב חיים דוד הלוי סקר בקצרה גם את טענותיהם:

והיו רבים וטובים שערערו על היתר מכירה זה, ונציין בקצרה את הנימוקים העיקריים לערעורם:

(א) איסור "לא תחנם" (דברים ז, ב), שנדרש בגמרא (עבודה זרה כ ע"א) לא לתת להם חניה בקרקע [העברת הבעלות לגויים מחזקת את אחיזתם בארץ, והדבר אסור מהתורה].

(ב) הוטל ספק גדול אם מכירה זמנית מועילה להפקיע קדושת שביעית [מכירה קבועה מפקיעה את קדושת הארץ לעניין המצוות התלויות בה, אך לא מכירה זמנית].

(ג) תוקף חוקי מכוח חוק המדינה [על פי חוקי המדינה, פעולת המכירה מושלמת כשהקרקעות נרשמות בטאבו על שם הבעלים החדשים. בקרקעות שנמכרו לצורך שנת השמיטה אין עושים כן, אם כי לימים כשהרב חיים דרוקמן היה ח"כ, סודר עניין זה].

(ד) "סמיכות דעת" של הגוי הקונה, שאינו מעלה על דעתו כלל רכישה אמיתית [עיקרון בסיסי בכל מכירה הוא גמירות דעת של הקונה והמקנה בכל תנאי המכירה. החשש הוא שהגוי הקונה מודע לכך שהמכירה היא לצורך דתי, ואין לו כוונה אמיתית לקנות].

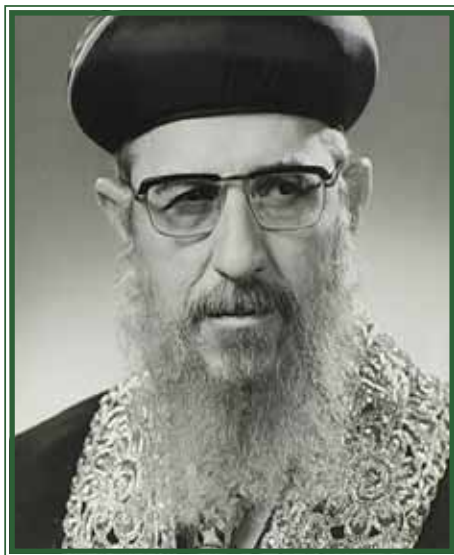
(ה) החשש מדעת הסוברים שעיקר המצווה הוא שהארץ תשבות, כפשט המקרא: "ושבתה הארץ שבת לה" [ייתכן שהמכירה אינה מועילה, כי המצווה היא שעם ישראל ישבית את המלאכות באדמת הארץ, ואין זה משנה מי הם הבעלים - יהודים או גויים].

ניתן אולי לראות באותה ברכת ה' בשנה שעברה כאתחלתא דגאולה של קדושת ארץ ישראל. רוצה ה' להתחיל להשיב לארץ ישראל את קדושתה בקיום מצוות שביעית כהלכתה. רוצה הוא שעמו יתאמצו לשמור שמיטה כהלכתה, לכן הקדים הוא ושלח את ברכתו, כאומר, ראו שיש ביכולתכם לשמור את מצוות השמיטה.

הרצון העז שעם ישראל ישמור את מצוות השמיטה במלואה בא לידי ביטוי במאמר שכותרתו: **"הנוסיף למכור אדמות ישראל לגוי בשביעית?"**²¹ במאמרו קרא הרב לבדיקה מחודשת של השימוש ב"היתר המכירה", לאחר כמה עשורים מאז קום מדינת ישראל. בתחילת התשובה סקר הרב בקצרה את השתלשלות ההיתר:

הראשונים שהגו את רעיון המכירה הם גדולי רבני הספרדים: בירושלים הגאון הראשל"צ "ישא ברכה" (שו"ת שמחה לאיש חלק יו"ד סימן כו), וכך הסכים גם הגאון הראשל"צ רפאל מאיר פנאז'יל. ובטבריה הסכימו בית-הדין של הספרדים למכירה, כעדות הגאון בעל "אבני נזר": "והמתקנו סוד בבית-דין של הספרדים והתרנו להם למכור שדותיהם וכו' והיהודים יהיו אצלם פועלים בשדותיהם בשביעית עכ"ל" (חלק יו"ד סימן תנח). גם בחברון התעוררה שאלה כזאת, והגאון ר' מרדכי רובין דן בהרחבה בדין איש ישראל בעל כרם בשביעית והורה למכור הקרקע והנטיעות לזמן היינו לשנתיים (שו"ת שמן המור, חלק יו"ד סימן ד). גם גדולי רבני האשכנזים, הגאון ר' יצחק אלחנן רבה של קובנא שדן בהרחבה והעלה להתיר על ידי המכירה ורבים הסכימו עמו, ועד להגרא"ה קוק זצ"ל שדן בהרחבה ועומק רב בכל פרטי הלכה זאת וביסס למעשה את היתר המכירה במבוא לספרו "שבת הארץ", הנהוגה עד עצם היום הזה.

21 שו"ת מים חיים חלק ב' סימן סא; המאמר פורסם לראשונה ב: שנה בשנה (תשנ"ג), עמ' 165-170.

ו) החשש החמור ביותר שכל המכירה היא למעשה הערמה [המכירה נראית כפעולת הערמה, מאחר שהיהודי מעוניין שלאחר השמיטה האדמה תחזור לבעלותו].

כידוע, אין קושייה שאין עליה תירוץ, ולכל הספקות והחששות הנ"ל נמצאו תשובות כלשהן, אך לגבי חשש הערמה לא נמצא שום פתרון המניח את הדעת, משום שאיש אינו מוכן להשתכנע שהמכר הוא אמתי, והקונה-הגוי מעולם לא חשב על קניין גמור.

הטיעון האחרון, שיש כאן פעולת הערמה, הוא בעיני הרב חיים דוד הלוי בעיה בסיסית בהיתר עצמו, והיא התעצמה עוד מאז קום המדינה:

יצוין שההיתר בראשיתו ניתן כאשר היישוב היהודי בארץ ישראל היה דל וקטן, ולמעשה יחידים הם שפנו לחכמי הדור בבקשת עצה, והוצעה להם מכירת אדמותיהם לגוי, ולא הייתה בכך בעיה לאומית. ואילו עתה בזמנינו בחסדי ה' עלינו שזכינו ורוב אדמות מדינת ישראל שייכות ליהודים, איך יעלה הגוי-הקונה על דעתו שהוא אכן קונה את כל קרקעותיה החקלאיות של מדינת ישראל, היש הערמה גדולה מזאת?

אמנם גם "מכירת חמץ" נראית לכאורה כהערמה, אלא שההבדל הוא ברור, שהמוכר מוכר חמץ בלב שלם, ובכך נפטר מאיסור "לא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאור בכל גבולך", ואם ירצה הגוי הקונה לבצע אחרי הפסח את העסקה ולשלם מחיר מלא תמורת החמץ לא תהיה לכך התנגדות מצד המוכר שיקבל תמורת חמצו מחיר מלא ויקנה חמץ אחר. מה שאין כן במכירת אדמות ישראל לגוי. ברור מעל לכל ספק שאין המוכר מוכר בלב שלם, ואם אמנם ירצה הגוי-הקונה להציע את מלוא מחיר אותן אדמות שקנה וירצה לבצע את העסקה בודאי שלא יסכימו המוכרים לכך מטעמים מובנים ביותר, האם יש הערמה גדולה מזאת?

ההנחה היא שהגוי אינו מתכוון לקנות את האדמות החקלאיות של הארץ, ובוודאי גם היהודי איננו מוכן למכור. הדבר היה בעייתי עוד לפני קום המדינה, ובוודאי עכשיו:

יתר על כן מצאנו לגבי פרוזבול שהתקין הלל הזקן כדי שלא תשמט השביעית חוב כספי (שביעית פ"י, מ"ג), ולתקנה זאת יש בסיס הלכתי והגיוני רב (עיין בספרנו "מקור חיים השלם" חלק ה' פרק רעז), והוא עסק שבין אדם לחברו, בין לווה למלווה. ואף על פי כן אמר שמואל (במסכת גטין לו ע"ב) "האי פרוזבולא עולבנא דדייני אי איישר חילי אבטליניה". ואם פרוזבול הוא עלבון בית הדין, הרי שמכירת אדמות מדינת ישראל לגוי בשביעית היא עלבון לאומי.

הרב חיים דוד הלוי לא חשש מלהביע את אי הנחת שלו מהשימוש בהיתר המכירה, על אף שבדרך כלל הרבנים הציונים-דתיים עודדו להשתמש בו בכל שנת שמיטה, ואף הרבנות הראשית משתמשת בו. בעיניו מדובר על הערמה גלויה, מאחר שאף אחד מהצדדים אינו מתכוון באמת לממש את העסקה. הרב חיים דוד הלוי הציע הצעה מעשית אחרת ומקורית כיצד לקיים את מצוות שמיטה כיום:

למעשה, שבעים אחוז מאדמות התבואה, הקטניות והירקות באותה שמיטה ייזרעו כמו בכל השנים, כי הכרזת הרבנות הראשית יש בכוחה להפקיע האיסור משום חיי נפש, ויתר השלושים אחוז מכל משק יהיו לבר, ועליהם תחול קדושת שביעית ככל דיניה וחוקותיה, והספיחין שיעלו באדמות אלה יהיו אסורים באכילה כדין.

ולגבי עצי פרי מכל הסוגים, הרי ששבעים אחוז מאדמות כל משק יופקעו מקדושת שביעית ויעבדו כמו בכל השנים, והפירות יהיו חולין גמורים. ואילו יתר השלושים אחוז יהיו קדושים בקדושת שביעית, תיאסר בהם הסחורה כמתכונתה בכל שנה, ייאסר ייצואם לחו"ל, ויאוכלו בקדושת שביעית.

והנה מעיקר הדין יש לפתוח שערי הכרמים והפרדסים ולהפקיר הפרות, כאמור: "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך. ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכל" (ויקרא כה, ו), אלא שהפקר מסוג זה קשה מאוד בתנאי זמנינו, כי פרט לנוק הגדול העלול להיגרם לחלק המופקר של הפרדס או הכרם, הרי שיש גם חשש בטחוני בפתיחת השערים ללא כל שמירה. לכן יש צורך למצוא פתרון במינוי הבעלים כשליחי בית דין, ובהקמת אוצר בית דין (דברים הנעשים גם כיום). כמו"כ יש למכור הפרות באופן שלא תיתפס קדושת שביעית בדמי הסחורה (גם דבר זה נעשה כיום).

ודאי שתתעוררנה בעיות נוספות שצריך למצוא להן פתרונות, וכבר אמרנו שאין זו אלא הצעת שלד בלבד, והעיקר שבדרך זאת שהיא אפשרית לביצוע הן מבחינת ההלכתית והן מבחינת המעשית, יוסר העלבון הלאומי של מכירת כל הקרקעות החקלאיות של מדינת ישראל לגוי, ובחלק מהאדמות תופקע קדושת שביעית, ובחלקם האחר תישמר מצוות קדושת שביעית כדינה וכהלכתה, עד אשר נזכה לגאולה השלמה, ולשמירת מצוות שמיטה ויובל בכל מלוא זוהר תפארתם.

לכן נראה לי להציע הצעה המבוססת על דברי הגמרא בסנהדרין (כו ע"א) שר' ינאי הכריז: "צאו וזרעו בשביעית משום ארנונא", ופירש רש"י: מס שגובה המלך מן התבואות כך וכך כורין מן השדה לשנה. שביעית בזמן הזה דרבנן, דבטלה קדושת הארץ. עכ"ל. והתוס' שם הקשו וכי משום ארנונה התירו לחרוש ולזרוע שהוא איסור תורה? ותירצו שני תירוצים. הראשון שמדובר בשביעית בזמן הזה, שהוא מדרבנן. ועוד משום שהוא פיקוח נפש, שאם אין להם מה לפרוע - מתים בתפיסת המלך. וגם בירושלמי אמרו משום חיי נפש עד כאן לשון התוס'.

ומסופר בירושלמי (מסכת דמאי פ"א, ה"ג, ומסכת תענית פ"ג, ה"א) שאדם אחד שהיה חשוד על השביעית נתפס והובא בפני רבי, אמר רבי "ומה יעשה עלוב זה ובגין חייו הוא עושה". ומסופר בהמשך הסוגיה שם שרבי רצה לבטל לגמרי מצוות השמיטה בזמן הזה שהיא מדרבנן, ולא עלתה בידו משום שר' פנחס בן יאיר התנגד.

[...] בהצעתנו דלהלן, גם תישמר מצות שביעית כתיקונה וכהלכתה לכל פרטיה ודקדוקיה בחלק מאדמות ישראל, ותופקע הקדושה מחלק אחר של אדמות ישראל בגין חשש חיי נפש, וכדברי ר' ינאי שציטטנו לעיל "פוקו וזרעו בשביעית" ולא חיפש אחרי היתר מכירה. והלכה נפסקה כר' ינאי, וכדברי הרמב"ם (בהלכות שמיטה ויובל פ"א, ה"א).

[...] ההצעה ניתנת בזה כשלד בלבד, כי למעשה בכל ערב שנת שמיטה יהיה צורך למנות ועדה של רבנים ומומחים חקלאיים וכלכלנים, שיקבעו לפי מצבה הכלכלי של המדינה מה הוא אחוז הקרקעות שיש לעבד כדי למנוע התמוטטות המשק החקלאי והלאומי. אם ייקבע דרך משל ששבעים אחוז מקרקעות המדינה יש צורך לעבד, תקבע אז הרבנות הראשית לישראל, כהוראת שעה בלבד לכל חקלאי ישראל, "פוקו וזרעו בשביעית הבאה שבעים אחוז מקרקעותיכם בלבד".

ההנחה היא שהמצב הכלכלי אינו מאפשר לשמור את מצוות שביעית במלואה, ועל כן ההצעה היא שמצוות שביעית תופקע לגמרי מרוב האדמות החקלאיות, ואילו בחלק אחר תישמר השמיטה כהלכתה. יש מקום לטעון שאין להשוות לחלוטין בין המצב בזמן ר' ינאי שבו הוצרכו לתת כמות של תוצרת חקלאית כמס למלך, וכיוון שכך לא הייתה בררה והיו צריכים לזרוע ולגדל, לבין המציאות כיום שבה אין כוח חיצוני שכופה לגדל יבולים בשנת השמיטה, ועל כן קשה לקבל את ההצעה להפקיע באופן גורף את מצוות השמיטה מאחוז ניכר מאדמות ארץ ישראל.

סוגיית השימוש ב"היתר המכירה" מהווה סלע מחלוקת מדי שבע שנים, בין הציבור הציוני-דתי ורבניו, לבין הציבור החרדי ורבניו. הטיעונים שהוזכרו לעיל נגד היתר המכירה באו מפוסקים חשובים, והפתרונות שהם הציעו הם רכישת תוצרת חקלאית מגויים תושבי הארץ, או ייבוא של תוצרת חקלאית מחוץ לארץ. פתרונות אלו ישימים לקבוצה קטנה מהאוכלוסייה המוכנה לשלם יותר עבור תוצרת זו, גם אם היא לא באיכות טובה, ואף לוותר על אכילה של ירקות או פרות מסוימים במהלך השמיטה אם לא ימצאו בשוק בפרק זמן מסוים. התומכים בפתרונות אלו אינם מנסים למצוא מענה לכלל האוכלוסייה, וכן לכך שאם החקלאות תושבת למשך שנה שלמה, ייפגע ענף הייצוא הנמצא בתחרות חריפה במשך כל השנים עם שווקים אחרים בעולם, תוך חיזוק ענף הייבוא, עצירת מחקרי פיתוח ועוד.

בהצעתו של הרב חיים דוד הלוי אין הערמה כלל, אין שימוש בהיתר המכירה, ואין הוא מסתמך על יבוא של תוצרת חקלאית מחו"ל.